

Rewolucje 1989 roku. Schemat wyjaśniający

Wiele już napisano o znaczeniu zmian ustrojowych zainicjowanych w 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej (EŚW). Szeroko omawiano i rozważano ich niespodziewane rozpoczęcie, zawiły przebieg i niejednoznaczne rezultaty. Wyszukiwano liczne teorie i pseudoteorie oraz hipotezy, które albo ze sobą współgrały, albo pozostawały w sprzeczności. Zarówno uczeni, jak i laicy próbowali wyciągnąć wnioski z tych wydarzeń oraz ocenić ich znaczenie dla regionu i dla świata, by ostatecznie ogłosić, że miały one charakter rewolucyjny. Można uznać, że w 1989 r. prawie nikt nie spodziewał się takiego obrotu sprawy i z tego powodu tak liczna grupa osób wierzy, iż były to „prawdziwe” rewolucje. Wielu przyjęło, że w 1989 r. w krajach „realnego socjalizmu” EŚW miały miejsce rewolucje. Tymczasem to właśnie ideę rewolucyjnego charakteru wydarzeń z 1989 r. często kwestionowano, a nawet odrzucano. Niektórzy utrzymują, że wydarzenia 1989 r. nie przypominają prawdziwych rewolucji podobnych do tych wielkich, nowożytnych, takich jak francuska czy rosyjska. Twierdzą oni, że to przemoc jest głównym wyznacznikiem rewolucji, a co za tym idzie, zmiany systemowe zachodzące w EŚW w 1989 r. nie były „prawdziwymi” rewolucjami, gdyż obyły się właściwie bez przemocy, z wyjątkiem Rumunii.

Autor niniejszego badania proponuje schemat analizy, który ma wyjaśnić, co wydarzyło się w EŚW w 1989 r. Przy badaniu rewolucji z 1989 r. należy odnieść się do trzech zasadniczych kwestii związanych z ich rozpoczęciem, przebiegiem i skutkami – co można usystematyzować w następujący sposób: czas, kolejność wydarzeń oraz charakter zmian systemowych. Innymi słowy, trzeba znaleźć przekonywające odpowiedzi na następujące pytania: (1) Dlaczego rewolucje te nastąpiły właśnie w 1989 r.? (2) Z jakiego powodu reżimy komunistyczne w EŚW upadały w takiej, a nie innej kolejności? oraz (3) Dlaczego niektóre zmiany systemowe z 1989 r. miały charakter negocjacyjny, inne nienegocjacyjny, lecz pokojowy, a tylko w jednym wypadku krwawy?

Niniejszą analizę rozpoczyna omówienie kwestii związanych z definicjami, które występują przy badaniu wydarzeń z 1989 r. oraz podobieństw i różnic między tymi zdarzeniami i klasycznymi rewolucjami z czasów nowożytnych. Autor uważa bowiem, że zajścia z 1989 r. można uznać za rewolucje, choć specyficzne, czyli „postmodernistyczne”, gdyż miały one charakter antyutopijny, pokojowy – nie licząc oczywiście Rumunii – i nie przeprowadzano ich w imieniu żadnej konkretnej klasy. Ponadto, autor proponuje model wyjaśniający, w którym bierze pod uwagę zarówno rozwój wewnętrzny, jak i pogmatwaną historię krajów z bloku wschodniego w latach 1945–1989; ma to pomóc w analizie najważniejszych kwestii dotyczących czasu, kolejności wydarzeń i charakteru rewolucji

(negocjacyjnego lub nienegocjacyjnego, krwawego lub pokojowego). Ogólny model wyjaśniający oparty jest na koncepcjach: zależności od obranego kierunku, intencjonalnego działania i nieprzewidywanych zdarzeń, a głównym założeniem jest to, że upadek władzy komunistycznej w EŚW był spowodowany zawiłym i czasem niespodziewanym splotem czynników strukturalnych, koniunkturalnych, a także czynników swoistych dla danego państwa, które miały decydujący wpływ na czas, przebieg i charakter owych wydarzeń.

Rozumienie roku 1989 „przez analogię”

Aby w przejrzysty sposób wyjaśnić wydarzenia z 1989 r., należy porównać je z klasycznymi rewolucjami. Jak to określił Krishan Kumar, 1989 rok należy rozumieć „przez analogię”¹. W związku z tym niniejsza część poświęcona jest rozważaniom na temat rewolucyjnej natury roku 1989 i koncentruje się na trzech głównych elementach uznawanych za kluczowe przy porównywaniu wielkich, klasycznych rewolucji czasów nowożytnych – takich jak francuska czy rosyjska – z wydarzeniami w krajach EŚW z 1989 r.: ideologii rewolucji, charakterze klasowym i użyciu siły. Po pierwsze należy rozważyć kwestię „nowego początku”, która charakteryzowała klasyczne rewolucje. Hannah Arendt w swym cenionym studium na temat rewolucji dowodzi, że nowożytny model rewolucji jest „nierozdzielnie związany z myślą, że tok historii rozpoczyna się właśnie od nowa, rodząc zupełnie nową, nigdy wcześniej nie słyszaną opowieść”². Ponadto twierdzi ona, iż aby zrozumieć nowożytne rewolucje, trzeba pamiętać o tym, że „idea wolności zbiegła się w nich z doświadczeniem nowego początku”³. Jeśli prześledzi się postulaty rewolucjonistów roku 1989 z różnych krajów EŚW, okazuje się, że ich ideologie rewolucyjne miały raczej charakter odbudowujący w tym sensie, iż osoby, które stały za zmianami systemowymi, nie chciały angażować się w nowe, utopijne eksperymenty. Wielu uczestników wydarzeń z 1989 r. po prostu pragnęło powrotu do normalności; takiej „normalności”, w jakiej żyły bogate kapitalistyczne społeczeństwa, a nie takiej, jaką zakładał „realny socjalizm”. Jak to trafnie określił Gale Stokes, to, co zdarzyło się w 1989 r. „nie było rewolucją innowacji totalnej, jak to miało miejsce w przypadku klasycznych rewolucji, ale raczej zarzuceniem nieudanego eksperymentu na rzecz istniejącego już modelu demokracji pluralistycznej”⁴. Można nawet powiedzieć, że wielu zwykłych ludzi, którzy w 1989 r. wylegli na ulice wielkich miast krajów bloku wschodniego, było zafascynowanych wizją – niewątpliwie odpowiednio wyidealizowaną – zamożnego Zachodu. Ludzie chcieli po prostu lepiej żyć i oczywiste było, że reżimy komunistyczne nie potrafiły im tego zapewnić. Robert Darnton, który w roku akademickim 1989–1990 przebywał w Wissenschaftskolleg zu Berlin i był świadkiem upadku socjalizmu państwowego w Niemczech Wschodnich, pamięta rozmowę, jaką przeprowadził na korytarzu z pewnym intelektualistą z Niemiec Wschodnich

¹ K. Kumar, *1989: Revolutionary Ideas and Ideals*, Minneapolis 2001, s. 39.

² H. Arendt, *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków 1991, s. 287.

³ *Ibidem*, s. 27.

⁴ G. Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, New York 1993, s. 260.

tuż po przełomie 1989 r.: „Kolega D pochylił się i spojrzął mi prosto w oczy: »Przez prawie pół wieku rywalizowały ze sobą dwa systemy« – powiedział. »Który wygrał?« Odpowiedział po angielsku: »The American way of life«”⁵.

W roku 1989 w EŚW panowała tendencja do odrzucania wielkich, utopijnych projektów. Jak zauważył Kumar, „wyraźnie brakowało »patosu nowości«, który Hannah Arendt uznawała za cechę charakterystyczną rewolucji nowożytnych. Rewolucję z 1989 r. cechowała wręcz pewna nostalgia za dokonaniem dawnych rewolucji. Nie miała iść do przodu; miała zawrócić”⁶. W podobnym tonie wypowiada się S.N. Eisenstadt: „Nie było żadnej totalistycznej, utopijnej wizji zakorzenionej w eschatologicznych oczekiwaniach nowego rodzaju społeczeństwa. Wizja, czy może wizje, głoszone w Europie Środkowej i Wschodniej, które zakładały wolność od represyjnych systemów totalitarnych i autorytatywnych, wymagały rozmaitych korekt pragmatycznych”⁷. To odrzucenie utopijnych idei utwierdziło François Fureta, wybitnego teoretyka rewolucji francuskiej, w przekonaniu, że „w 1989 r. z Europy Wschodniej nie napłynęła żadna nowa myśl”⁸. Ów aspekt wsteczności, charakteryzujący rok 1989, nie umknął uwadze tak wnikliwego myśliciela jak Jürgen Habermas, który w odniesieniu do wydarzeń z 1989 r. ukuł termin „rewolucja doganiająca”. Habermas utrzymuje bowiem, że to, co wydarzyło się w 1989 r. to była „rewolucja, która w pewnym stopniu dryfowała wstecz; rewolucja, która przygotowywała teren, by nadrobić zaległości w osiągnięciach, które wcześniej pominięto”⁹.

Kolejna kwestia wymagająca wyjaśnienia dotyczy charakteru klasowego zmian systemowych, zachodzących w 1989 r. Jeśli chodzi o rewolucje nowożytne, należy porównać sytuację z 1989 r. z klasyczną, „burżuazyjną” rewolucją francuską z 1789 r. i zadać sobie pytanie, w jakim stopniu wydarzenia roku 1989 stanowiły rewolucję społeczną. Koncepcję rewolucji społecznej wykorzystała Theda Skocpol w swej analizie porównawczej rewolucji francuskiej, rosyjskiej i chińskiej. Zdefiniowała ona rewolucje społeczne jako „gwałtowne zmiany podstaw struktur społecznych i klasowych danego państwa; towarzyszą im przewroty wywołane oddolnie i częściowo przez klasy społeczne”¹⁰. Masowa mobilizacja była podstawowym warunkiem wstępnym zmian ustrojowych w 1989 r. Habermas ujął to następująco: „To obecność wielkich mas ludzi, gromadzących się na placach i organizujących się na ulicach, niespodziewanie pozwoliła pozbawić władzy uzbrojonych po zęby polityków”¹¹. Niemniej jednak w wypadku wydarzeń z 1989 r. charakter klasowy oddolnych rewolt jest kwestią dyskusyjną. Jak uważał Eisenstadt, „trudno powiedzieć, czy to były rewolucje burżuazyjne, czy też proletariackie. Nawet w odniesieniu do klasycznych rewolucji definicje te nie

⁵ R. Darnton, *Berlin Journal, 1989–1990*, New York 1991, s. 192.

⁶ *Ibidem*, s. 40.

⁷ S.N. Eisenstadt, *The Breakdown of Communist Regimes* [w:] *The Revolutions of 1989*, red. V. Tismăneanu, Londyn 1999, s. 93.

⁸ Cyt. za: Ch. Joppke, *East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime*, Houndmills 1995, s. 133.

⁹ Cyt. za: K. Kumar, 1989..., s. 40.

¹⁰ T. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979, s. 4.

¹¹ Cyt. za: K. Kumar, 1989..., s. 41.

zawsze okazują się przydatne lub pomocne; jeśli zaś chodzi o to, co wydarzyło się w Europie Wschodniej, są one zupełnie pozbawione sensu”¹². Ten sam autor stwierdza później, że „jeżeli istniały pewne określone sektory społeczne, które wiodły prym w obalaniu [systemów komunistycznych], zasilali je intelektualiści, pewni fachowcy, czasem podżegani przez robotników, którzy, jak się wydaje, nie mieli żadnej silnej świadomości klasowej”¹³. Podsumowując, można mówić o zdeterminowanym tłumie, który wyległ na ulice większych miast EŚW i w ten sposób przyczynił się do upadku władzy komunistycznej w poszczególnych państwach, ale nie o konkretnej, samoświadomej klasie, która w 1989 r. przeprowadziła transformację.

Ponadto, przy porównywaniu klasycznych rewolucji z wydarzeniami z 1989 r. należy zwrócić uwagę na inny ważny aspekt, którym jest przemoc stosowana w czasie rewolucji. Charles Tilly, uznany teoretyk zmian społecznych, podkreśla, że użycie siły jest nieodłącznie związane z ideą rewolucji. Zgodnie z jego definicją, rewolucja to: „zmiana u steru rządów w państwie, dokonana z użyciem siły, kiedy to przynajmniej dwa ugrupowania wysuwają przeciwstawne roszczenia do władzy, a każde z nich ma za sobą znaczącą liczbę obywateli gotowych poprzeć ich żądania”¹⁴. Jednak jeśli uznać przemoc za nieodłączny składnik „prawdziwej” rewolucji, żadna ze zmian systemowych z 1989 r. – ani w Polsce, ani na Węgrzech, ani we Wschodnich Niemczech, ani w Czechosłowacji czy Bułgarii – nie powinna być określana jako rewolucja. Jeżeli przyjmiemy taką perspektywę, paradoksalnie okaże się, że tylko zajścia w Rumunii można uznać za rewolucję „z prawdziwego zdarzenia”. Timothy Garton Ash napisał na przykład, że „nikt nie wahał się, by nazwać to, co wydarzyło się w Rumunii, rewolucją. Tak to przecież wyglądało: rozwścieczony tłum na ulicach, czołgi, rządowe budynki w płomieniach, dyktator postawiony pod ścianą i rozstrzelany”¹⁵. Mimo wszystko to, co dzieje się po danym wydarzeniu, może całkowicie zmienić nasze spojrzenie i tak się stało w przypadku zajęć w Rumunii w 1989 r. Dlatego też pod koniec wielkiej międzynarodowej konferencji, poświęconej obchodom dziesięciolecia „cudownego roku” 1989, Garton Ash oświadczył wprost, iż „co ciekawe, ludziom na Zachodzie przyszło w końcu do głowy, że doszło do rewolucji, gdy zobaczyli na ekranach telewizorów zdjęcia z Rumunii: tłumy, czołgi, strzały, krew na ulicach. Mówili: »To jest właśnie rewolucja«, a najzabawniejsze jest to, że to była jedyna rewolucja, której nie było”¹⁶.

To prawda, że przypadek Rumunii wciąż jest najbardziej kontrowersyjny, gdyż znacznie odbiega od pozostałych pokojowych rewolucji w EŚW z 1989 r. Niemniej to właśnie rumuńska rewolucja, „której nie było”, zawierała pierwiastek klasycznej rewolucji, którego brakowało zdarzeniom rewolucyjnego roku 1989. J.F. Brown celnie stwierdził, że tymi brakującymi elementami były: przemoc, roz-

¹² S.N. Eisenstadt, *The Breakdown...*, s. 91.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Ch. Tilly, *Rewolucje europejskie 1492–1992*, tłum. E. Żelazna, Warszawa 1997, s. 20.

¹⁵ T. Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, New York 1993, s. 20.

¹⁶ T. Garton Ash, *Conclusions [w:] Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, red. S. Antohi, V. Tismăneanu, Budapest 2000, s. 395.

lew krwi oraz tyranobójstwo¹⁷. Garton Ash nie był jedynym, który podważył rewolucyjność wydarzeń w Rumunii z 1989 r. Liczni zagraniczni i rumuńscy autorzy, rozczarowani powolnością procesu demokratyzacji po 1989 r., podkreślali dyskusyjny charakter rewolucji w Rumunii z 1989 r., używając słowa rewolucja w cudzysłowie¹⁸. Można zatem powiedzieć, że większość pisarzy, którzy odnosili się do zmian systemowych w EŚW z 1989 r., zgadzała się z tym, iż były one rewolucjami, choć swoistymi.

W następnym rozdziale autor poruszył kwestię specyficznej natury rewolucji z 1989 r. i podał argumenty za nazywaniem ich rewolucjami „postmodernistycznymi”.

Rewolucje 1989 roku – rewolucje „postmodernistyczne”?

Jak już wspomniano, w przypadku rewolucji z 1989 r. ich zdefiniowanie stanowiło problem wynikający z próby porównywania ich z klasycznymi rewolucjami. Między wydarzeniami z 1989 r. z EŚW a „wielkimi” rewolucjami istnieją co najmniej trzy zasadnicze różnice: rewolucje 1989 r. nie były ani utopijne, ani krwawe i nie miały charakteru klasowego. Jednak czy mimo tych różnic można mówić o „rewolucjach 1989 r.”? Garton Ash, wnikliwy świadek i krytyk zjawiska, jakim był rok 1989, przyznał, iż trudno jest ocenić, „na ile to była rewolucja”, i trafnie stwierdził, że „tak naprawdę zawsze musimy to uściślić; mówimy, że była »aksamitna«, mówimy też, że była »pokojowa« czy »ewolucyjna«. [...] Ja mówię, że to była »refolucja»¹⁹. W pojęciu „refolucja” mieści się rewolucja, reforma, a także idea stopniowych negocjacji, które towarzyszyły fundamentalnym zmianom w Polsce i na Węgrzech oraz zainicjowały w 1989 r. zmiany w całej EŚW. Według Gartona Asha: „to była właśnie mieszanka reform i rewolucji. Nazywałem to wówczas »refolucją«. Istniał bowiem silny i ważny element zmian płynących »z góry«, od światłej mniejszości ciągle władających partii komunistycznych. Jednocześnie występował także niezwykle ważny element »oddolnej« presji społecznej”²⁰. Jak dodaje później, ta mieszanka reformy i rewolucji miała w różnych krajach inne proporcje: „Na Węgrzech przeważał raczej ten pierwszy składnik, a w Polsce ten drugi, choć w obu państwach te dwa czynniki współdziałały ze sobą. Jednak to negocjacje między władzą a elitą opozycyjną stanowiły w dużej mierze ogniwo łączące tę interakcję”²¹.

W pierwszej fazie rewolucji 1989 r. w Polsce i na Węgrzech przeprowadzano „pokojowe rewolucje”. Od razu należy podkreślić, że w 1989 r. czynnikiem, który miał zasadnicze znaczenie dla wprowadzania zmian politycznych w EŚW, na początku w Polsce, a później na Węgrzech, była „zasada okrągłego stołu”, przestrzegana zarówno przez elity rządzące, jak i grupy opozycyjne. Polskie rozmowy

¹⁷ J.F. Brown, *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*, Durham 1991, s. 1.

¹⁸ Zob. np.: A. Marino, *Triptic* [w:] *Momentul adevărului*, red. I. Chimet, Cluj 1996, s. 312 lub O. Gillet, *Religion et nationalisme: L'Ideologie de l'Église orthodoxe roumaine sous le régime communiste*, Brussels 1997, s. 132.

¹⁹ T. Garton Ash, *Conclusions...*, s. 395.

²⁰ *Idem*, *The Magic Lantern...*, s. 14.

²¹ *Ibidem*.

Okrągłego Stołu, trwające od lutego do kwietnia, zakończyły się legalizacją „Solidarności”, co zapoczątkowało rewolucyjny rok 1989. Jak to ujął Adam Michnik, „okrągły stół» był aktem zgody na przeobrażenie polityki policyjnego monologu w polityczny dialog”²². Termin „rewolucje negocjacyjne” jest prawdopodobnie najtrafniejszym określeniem dla zmian systemowych z 1989 r. w Polsce i na Węgrzech. Rudolf L. Tökés w swej przełomowej analizie wydarzeń na Węgrzech zauważył, że pojęcie „negocjacyjne” najlepiej oddaje charakter politycznych targów, które doprowadziły do zmiany ustroju w tym kraju²³. Zgodnie z tym, co twierdzi Tökés, „rewolucja negocjacyjna” ma dwojakie znaczenie: „służy jako opisowa etykieta i metafora, zwracająca uwagę na polityczną niejednoznaczność jej wyniku”²⁴. Kwestię politycznych targów w ramach konstytucji Węgier poruszył także Béla K. Király, który stwierdził, że w 1989 r. Węgry przeszły „legalną rewolucję”, która przebiegła spokojnie „w konstytucyjnych ramach państwa”²⁵. Były opozycjonista János Kis zaproponował pojęcie „zmiana systemowa”, rozumiana jako „szczególny przypadek gwałtownej transformacji społecznej”. Jego zdaniem, wyjątkowość tego typu przemiany społecznej polega na tym, że ma ona cechy zarówno rewolucji, jak i reformy²⁶.

Druga faza rewolucji 1989 r. upłynęła pod znakiem nienegocjacyjnego, to znaczy nieopartego na zasadzie okrągłego stołu, lecz pokojowego upadku ustroju komunistycznego w NRD i Czechosłowacji oraz przewrotu pałacowego w Bułgarii. Szczególną cechą charakteryzującą te nienegocjacyjne, pokojowe rewolucje było to, że polityczne targi dotyczące przejścia do nowego porządku nastąpiły po masowej, oddolnej mobilizacji ludzi. Poszczególne reżimy, choć nie rozpoczęły rozmów z opozycją przy okrągłym stole, zanim doszło do masowej fali mobilizacji, powstrzymały się od rozlewu krwi, który mógłby stłumić uliczne protesty. Kitschelt i inni ukuli zwrot „zmiana systemu przez implozję”, który można odnieść do zmian systemu w NRD i Czechosłowacji: „tam, gdzie dochodzi do implozji, stare elity mają w czasie zmian najmniejszą moc przetargową i są zepchnięte na dalszy plan przez opozycję, która szybko zyskuje organizacyjną i ideologiczną przewagę”²⁷. W literaturze naukowej zachowało się pojęcie „rewolucji spontanicznej”, opisujące przypadek NRD. Karl-Dieter Opp zauważył, że „rewolucja w NRD jest tak fascynująca, ponieważ rozpoczęła się spontanicznie i przebiegała pokojowo. [...] Rewolucja jest spontaniczna, jeśli protesty nie

²² A. Michnik, *A Specter Is Haunting Europe* [w:] *idem, Letters from Freedom: Post-Cold War Realities and Perspectives*, red. Irena Grudzińska Gross, Berkeley 1998, s. 117; oryginał opublikowany w: „Gazeta Wyborcza”, 9 V 1989.

²³ R.L. Tökés, *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*, Cambridge 1996, s. 7–8.

²⁴ *Ibidem*, s. 439.

²⁵ B.K. Király, *Soft Dictatorship, Lawful Revolution, and the Socialists' Return to Power* [w:] *Lawful Revolution in Hungary, 1989–1994*, red. B.K. Király, Boulder 1995, s. 5. Király nawiązuje do terminu użytego przez historyka Istvána Deáka „legalna rewolucja” w jego mistrzowskim dziele na temat rewolucji na Węgrzech w latach 1848–1849 (zob. I. Deák, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*, London 2001, s. 99; oryginał opublikowany w 1979 r.).

²⁶ J. Kis, *Between Reform and Revolution: Three Hypotheses About the Nature of the Regime Change* [w:] *Lawful Revolution...*, s. 53.

²⁷ *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, red. zbiorowa, Cambridge 1999, s. 31.

są zorganizowane”²⁸. W przypadku Czechosłowacji najczęściej używa się określenia „aksamitna rewolucja”²⁹. W Bułgarii odejście od „komunizmu bałkańskiego” nastąpiło inaczej niż w Rumunii – zmiana ustroju w Bułgarii przebiegła bez użycia siły, a Rumunię wstrząsnęła krwawa rewolucja. Dzień po upadku muru berlińskiego przeprowadzono w Bułgarii zamach stanu w ramach wewnętrznego kręgu władzy, co zaowocowało zastąpieniem przywódcy komunistów bułgarskim młodym aparaczką. Bułgarski przewrót pałacowy miał zapoczątkować „reformę uprzedzającą”, zapewniającą elicie partii komunistycznej przetrwanie w nowym porządku politycznym³⁰. Przewrót zainicjował jednak pokojową rewolucję: zmiana na najwyższych szczeblach partii komunistycznej wywołała niespotykaną, zmasowaną mobilizację ludzi pod wodzą zjednoczonej opozycji, co pozwoliło na dokonanie prawdziwych zmian ustrojowych w tym kraju.

Reżim komunistyczny w Rumunii upadł ostatni w rewolucyjnym roku 1989, czemu towarzyszyły rozlew krwi i przemoc. Rewolucja w Rumunii nie była rezultatem negocjacji, a w jej trakcie doszło do użycia siły, co sprawiło, że różni się ona od pozostałych pokojowych rewolucji w EŚW w 1989 r. Ponieważ przeciwnicy systemu nie mogli pod rządami komunistów zorganizować się politycznie, aby przygotować grunt pod zmiany systemowe roku 1989, po nagłym upadku reżimu nie powstała żadna zorganizowana grupa opozycjonistów, która byłaby w stanie przejąć władzę. Byli natomiast tacy, którzy nauczyli się polityki, zajmując się nią, czyli drugo- i trzeciorzędni biurokraci komunistyczni, którzy wykorzystali ogólny zamęt i tymczasowo przejęli władzę. Choć odejście Rumunii od komunizmu nie obyło się bez użycia siły, uchodzi za najmniej radykalne spośród wszystkich krajów dawnego bloku socjalistycznego ze względu na oczywistą ciągłość kadrową między ustrojem komunistycznym i tym, który nastąpił po nim. Jak to trafnie ujęli Linz i Stepan, Rumunia była „jedynym krajem, gdzie były wysoki urzędnik komunistyczny nie tylko wygrał pierwsze wolne wybory, ale także wybrano go na kolejną kadencję”³¹. Dlatego też rewolucję rumuńską uważa się za „wątpliwą”, „zagnatwaną”, „zaburzoną”, „niedokończoną”, „ukradzioną” czy też „rozstrzelaną”. Niektórzy idą jeszcze dalej i mówią otwarcie, że zamach stanu z 1989 r. przeszkodził powstaniu ludowemu przerodzić się w rewolucję³².

Podejmowano także próby znalezienia pojęcia, które obejmowałoby wyjście z komunizmu sześciu wspomnianych tutaj państw EŚW. Leslie Holmes, na przykład, ukuł pojęcie „rewolucje podwójnego odrzucenia”: po pierwsze odrzuciły one zewnętrzną dominację Związku Radzieckiego, a po drugie komunizm jako

²⁸ K.-D. Opp, *Some Conditions for the Emergence of Spontaneous, Nonviolent Revolutions* [w:] *Origins of a Spontaneous Revolution: East Germany, 1989*, red. zbiorowa, Ann Arbor 1995, s. 225.

²⁹ J.F.N. Bradley, *Czechoslovakia's Velvet Revolution: A Political Analysis*, Boulder 1992, s. 105.

³⁰ W związku z „reformą uprzedzającą” Kitschelt i inni piszą: „Kiedy z sytuacji międzynarodowej wynikło, że władzę komunistyczną czeka wszędzie niepewny los, frakcje rządzących elit otrzymały silny bodziec do przejścia inicjatywy, usunięcia ze stanowisk czołowych liderów komunistycznych i zaplanowania zmiany systemowej poprzez reformę uprzedzającą, uwzględniającą minimalny wkład powstających sił opozycji” (zob. *Post-Communist Party Systems...*, s. 30).

³¹ J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996, s. 344.

³² D. Tudoran, *Kakistocrația*, Chișinău 1998, s. 519.

system rządów³³. Kiedy próbuje się opisać wydarzenia roku 1989 w EŚW, można zacząć od tego, że były one dla elit rządzących i społeczeństw zaskoczeniem. To prawda, że rewolucji z reguły nikt się nie spodziewa, i niewykluczone, że to właśnie dlatego cieszą się one niesłabnącym zainteresowaniem badaczy. Mimo to w odniesieniu do wydarzeń roku 1989 można zastosować termin „niespodziewane”, którego po raz pierwszy użył Paul Kecskemeti, pisząc o rewolucji na Węgrzech³⁴. Rewolucje 1989 r. były „nowym początkiem”. Stawką było odejście od planu, który zakładał, że poprzez idee wolności i równości zostanie przezwyciężony kryzys nowoczesności (co zresztą zakończyło się porażką). Co za tym idzie, przemoc, utopijne idee i walka klas nie znajdowały się na liście priorytetów rewolucjonistów 1989 r., a zatem można zaryzykować stwierdzenie, że rewolucje 1989 r. były pierwszymi rewolucjami czasów postmodernistycznych. Jürgen Kocka słusznie zauważył, że systemy komunistyczne, podobnie jak faszystowskie, były „współczesnymi dyktaturami”, ponieważ idee wyznawane przez ich zwolenników, zakres i środki działania były współczesne: „Regulą dla komunistycznych i faszystowskich dyktatur XX wieku było to, że nowoczesność ich metod i celów pokrywała się z nowoczesnością ich idei”³⁵.

Niemniej w rewolucjach 1989 r. w EŚW było jeszcze coś nowego, co nie tylko odróżniało je od klasycznych rewolucji, ale także czyniło wyjątkowymi. Pod tym względem teza Eisenstadta o „postmodernistycznych” cechach wydarzeń 1989 r., za które uznaje się protest przeciwko nieudanemu projektowi nowoczesności dla Europy pod rządami radzieckimi, może się okazać najtrafniejsza przy opisywaniu tego okresu. Według Rogera Scrutona, kondycję postmodernistyczną określa to, że „metanarracje straciły moc uzasadniania – odkryto już wszystkie ścieżki emancypacji, spełniono obietnice i okazało się, że jesteśmy wyzwoleni od tradycji, jesteśmy wolnymi i równymi członkami globalnego społeczeństwa, w którym wszystkie style życia i wszystkie wartości są łatwo dostępne”³⁶. Eisenstadt utrzymuje, że istnieją pewne elementy, charakteryzujące rewolucje 1989 r., które mogą być porównane z pewnymi osiągnięciami społeczeństw zachodnich określanymi mianem „postmodernistycznych”. Wśród nich są: „decharyzmatyzacja centrów, osłabienie całej ogólnospołecznej, utopijnej wizji politycznej i jej misyjno-ideologicznych składników”. Dalej stwierdza: „nawet wtedy, gdy wiara w demokrację i wolny rynek wykazuje takie cechy, istnieją jednakowoż różne idee utopijne, które mają tendencję do rozpraszania się; »codzienne« i półprywatne sfery życia stają się najważniejsze”³⁷. Z tezy Eisenstadta można wywnioskować, że rewolucje 1989 r. były po prostu „postmodernistyczne”, gdyż miały charakter antyutopijny, pokojowy – pomijając przypadek Rumunii – i nie przeprowadzono ich w imieniu żadnej konkretnej klasy³⁸.

³³ L. Holmes, *Post-Communism: An Introduction*, Cambridge 1997, s. 14.

³⁴ P. Kecskemeti, *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising*, Stanford 1961.

³⁵ J. Kocka, *The GDR: A Special Kind of Modern Dictatorship* [w:] *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, red. K.H. Jarausch, New York 1999, s. 22.

³⁶ R. Scruton, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, Basingstoke 2007, 541.

³⁷ S.N. Eisenstadt, *The Breakdown...*, s. 101.

³⁸ Choć w 1989 r. nie było wielkich idei utopijnych, istniały pewne „małe” utopie, inspirujące ówczesnych rewolucjonistów. Liczne grupy społeczne w krajach socjalistycznych wytworzyły wyi-

Wyjaśnienie upadku: kultura, struktura i nieprzewidziane zdarzenia

Zmiany zapoczątkowane w 1989 r. w EŚW oznaczały nie tylko odejście od autorytarnego ustroju komunistycznego w kierunku demokracji politycznej, ale także przemiany strukturalne i przejście od gospodarki centralnie planowanej do funkcjonalnej gospodarki rynkowej, co wymagało od społeczeństwa poniesienia ogromnych kosztów. Po przejściu władzy przez komunistów twórcy nowo powstałych systemów intensywnie angażowali się w proces „przedzierania się”. Jak to trafnie ujął Kenneth Jowitt, oznaczało to eliminację tych struktur, wartości, postaw i zachowań, które elita komunistycznych rewolucjonistów uważała za przeszkodę w realizacji planowanych przez nich zmian: politycznych, społecznych i ekonomicznych³⁹. Ludzie stojący za rewolucjami 1989 r. podjęli się zadania o ogromnym znaczeniu, polegającego na przywróceniu struktur, wartości, postaw i zachowań, które przez prawie pięćdziesiąt lat próbowali zniszczyć komuniści.

Eisenstatd w prezentowanej powyżej analizie, w odniesieniu do upadku władzy komunistycznej w EŚW w 1989 r. proponuje stosować pojęcie rewolucje „postmodernistyczne”. Niemniej jednak głównym wyzwaniem dla teoretyka wydaje się sformułowanie roboczej definicji takiej rewolucji. Liczni autorzy są zdania, że niezbędnym składnikiem prawdziwej rewolucji jest przemoc. Przyjęcie takiego kryterium oznaczałoby jednak, że „prawdziwa” rewolucja wydarzyła się w 1989 r. tylko w Rumunii. Zdaniem autora niniejszej pracy, rewolucje 1989 r. charakteryzowały się tym, że istniało realne zagrożenie użycia otwartej, zgubnej w skutkach przemocy. A zatem przy próbie ustalenia takiej roboczej definicji należy wziąć pod uwagę dwie ważne kwestie. Po pierwsze, za podstawowy warunek „istnienia” rewolucji tego typu należy uznać masową mobilizację i protesty. Po drugie, rewolucje 1989 r. w EŚW różniły się od tych klasycznych tym, że chociaż istniało zagrożenie użycia otwartej, zgubnej w skutkach przemocy, stosowanie jej stanowiło raczej wyjątek niż regułę.

Na potrzeby niniejszej pracy przy tworzeniu definicji rewolucji wykorzystano trzy istniejące definicje: (1) „rewolucja to zasadnicza i gwałtowna zmiana dominujących wartości i mitów wewnątrz danego społeczeństwa, w instytucjach politycznych, strukturze społecznej, przywództwie oraz działalności i polityce rządu” (Samuel P. Huntington); (2) Rewolucja to „gwałtowna i zasadnicza zmiana ustroju” (Leslie Holmes); oraz (3) „wymiana elity i wprowadzenie nowego porządku politycznego i gospodarczego po (pokojowych lub krwawych) protestach społecznych” (Karl-Dieter Opp)⁴⁰. Dzięki powyższym sformułowaniom

dealizowany obraz Zachodu i „amerykańskiego stylu życia”, co miało wpływ na „odbudowujący” charakter tych rewolucji. Aby dowiedzieć się więcej o wyidealizowanym obrazie Zachodu w Rumunii za czasów komunizmu, zob.: D. Petrescu, *Conflicting Perceptions of (Western) Europe: The Case of Communist Romania, 1958–1989* [w:] *Europa im Ostblock: Vorstellungen und Diskurse, 1945–1991*, red. J.M. Faraldo, P. Gulińska-Jurgiel, Ch. Domnitz, Cologne 2008, s. 199–220.

³⁹ K. Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*, Berkeley 1971, s. 7–8.

⁴⁰ S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven 1968, s. 264; L. Holmes, *Post-Communism: An Introduction*, Cambridge 1997, s. 131; K.-D. Opp, *Some Conditions...*, s. 225.

udało się stworzyć roboczą definicję rewolucji, stosowaną w tej pracy: rewolucja to gwałtowna, zasadnicza i fundamentalna zmiana dominujących wartości i mitów właściwych dla danego społeczeństwa, w instytucjach politycznych, strukturze społecznej, przywództwie oraz działalności i polityce rządu, następująca po pokojowych lub brutalnych masowych protestach.

Kolejność, w jakiej upadały państwowe systemy socjalistyczne w EŚW w 1989 r.

Po ustaleniu roboczej definicji rewolucji 1989 r. następny krok to stworzenie modelu teoretycznego, wyjaśniającego upadek systemów komunistycznych w sześciu krajach o różnym zapleczu kulturalno-historycznym i społeczno-ekonomicznym oraz odmiennych kulturach politycznych. Autor niniejszego studium przedstawia kolejność upadania dyktatur komunistycznych w EŚW w 1989 r. Innymi słowy, władza komunistyczna w omawianych sześciu krajach EŚW załamywała się w następującej kolejności: Polska, Węgry, Niemiecka Republika Demokratyczna, Czechosłowacja, Bułgaria i Rumunia. Należy jednak szerzej wyjaśnić, dlaczego Bułgaria zajmuje na tej liście takie, a nie inne miejsce. Można mieć wątpliwości, dlaczego Bułgaria jest dalej w kolejności niż Czechosłowacja, skoro 10 listopada 1989 r. sekretarz generalny Bułgarskiej Partii Komunistycznej, Todor Żiwkow, został zmuszony do ustąpienia i zastąpiony przez urzędującego ministra spraw zagranicznych, Petyra Mladenowa. Autor zdaje sobie sprawę z tego, że większość Bułgarów uważa 10 listopada za datę zmiany ustroju w ich kraju. Tymczasem według współczesnych analiz transformacja polityczna w Bułgarii nabrała rozpędu na początku grudnia 1989 r., szczególnie po 7 grudnia, czyli po powstaniu Związku Sił Demokratycznych (ZSD). ZSD, sojusz trzynastu grup opozycyjnych i nowo powstających partii politycznych, na którego czele stanął były opozycyjny filozof Zeliu Zelew, zdobył poparcie społeczne, odegrał znaczną rolę w organizowaniu demonstracji przeciwko rządzącej partii komunistycznej i przyczynił się istotnie do złamania jej monopolu na władzę⁴¹.

Należy zatem odpowiedzieć na dwa pytania dotyczące rewolucyjnego roku 1989: (1) Dlaczego kres władzy komunistycznej w wymienionych sześciu krajach nastąpił właśnie w roku 1989?; (2) Dlaczego do upadku poszczególnych systemów komunistycznych doszło akurat w takiej kolejności? Aby znaleźć przekonujące odpowiedzi na te proste pytania, można zacząć od nakreślenia ogólnego modelu wyjaśniającego, mającego zastosowanie w przypadku wszystkich społeczeństw EŚW, które w pogoni za Zachodem przechodziły jednocześnie proces modernizacji z góry i budowy państwa. Zdaniem autora, model ów powinien opierać się na trzech zasadniczych czynnikach, czyli zależności od obranego kierunku, intencjonalnym działaniu i nieprzewidywanych zdarzeniach i skupiać się na

⁴¹ Aby dowiedzieć się więcej o ZSD, zob. D.M. Perry, *From Opposition to Government: Bulgaria's "Union of Democratic Forces" and its Antecedents* [w:] *Revolution auf Raten: Bulgariens Weg zur Demokratie*, red. W. Höpken, München 1996, s. 34. Zob. też: R.J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge 2005, s. 212–13; I. Ilchev, *The Rose of the Balkans: A Short History of Bulgaria*, Sofia 1995, s. 402–403.

procesach budowania państwa i narodu, przebiegających w EŚW przez ostatnich dwieście lat.

Wracając do rewolucji 1989 r., można powiedzieć, że aby stworzyć model wyjaśniający, należy ustalić współzależności między różnymi czynnikami, które można podzielić na trzy główne kategorie: (1) struktura; (2) kultura; (3) nieprzewidziane zdarzenia. We wszechstronnej analizie wydarzeń, do których doszło w EŚW w 1989 r., należy wziąć pod uwagę kwestie związane z dziedzictwem historycznym, poziomem zaawansowania gospodarczego, strukturą społeczną oraz tradycjami kulturowymi i politycznymi. Co więcej, trzeba odnieść się także do problemu kultury politycznej, co wymaga dyskusji o subiektywnym podejściu do historii narodowych, rywalizujących ze sobą wizji nowoczesności, zaufania do rządu i polityków lub jego braku, wyznania i traktowania mniejszości. Mimo że po drugiej wojnie światowej sześciu omawianym tu krajom jednocześnie narzucono jeden, stalinowski, model, tenże model narzucony z zagranicy i z góry ulegał w każdym z tych państw stopniowej transformacji i dał początek kilku systemom narodowego komunizmu, których upadek przebiegł według odmiennych schematów, od negocjacji po krwawą rewolucję. Innymi słowy, dyktatury stalinowskie powstałe w EŚW rozwijały się w różnych kierunkach i stąd też pojawia się pytanie: Ile typów dyktatur można wyróżnić wśród tych sześciu, które upadły w 1989 r.?

Parafrazując Gartona Asha, należy zdefiniować zarówno owych sześć dyktatur, które załamały się w 1989 r., jak i rewolucje, które doprowadziły do ich upadku. Ze względu na to, że między krajami bloku wschodniego istniały pewne różnice, trzeba sprecyzować, na ile ówczesne dyktatury komunistyczne, panujące w omawianych sześciu krajach, były współczesnymi dyktaturami. Według autora niniejszej pracy, wśród państw, w których doszło do upadku komunizmu, czyli w Polsce, na Węgrzech, w Niemczech Wschodnich, Czechosłowacji, Bułgarii i Rumunii, da się wyróżnić trzy typy dyktatur komunistycznych: (1) typ narodowo-przystosowawczy (w Polsce i na Węgrzech), (2) opiekuńczy (w Niemczech Wschodnich i Czechosłowacji), (3) modernizacyjno-nacjonalizujący (w Bułgarii i Rumunii). Pojęcie komunistycznej dyktatury narodowo-przystosowawczej, użyte przez autora w stosunku do Polski i Węgier, ukuli Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radosław Markowski i Gábor Tóka, którzy systemy komunistyczne podzielili na biurokratyczno-autorytarne, narodowo-akomodacyjne i patrymonialne⁴². Widać, że początek serii upadków z 1989 r. nastąpił w obozie komunistycznych dyktatur narodowo-przystosowawczych, gdzie rewolucje oparte na zasadzie okrągłego stołu miały charakter negocjacyjny. W celu opisanego dyktatury komunistycznej w NRD i Czechosłowacji autor stosuje pojęcie dyktatury opiekuńczej, wymyślane przez Konrada H. Jarauscha, choć odnosi się ono bardziej do ziem czeskich niż słowackich. W swej analizie byłej NRD Jarausch wyraźnie

⁴² Według Kitschelta i innych, systemy komunistyczne w EŚW można podzielić na: (1) biurokratyczno-autorytarne – w Niemczech Wschodnich i w Republice Czeskiej; (2) mieszanki systemu biurokratyczno-autorytarne i narodowo-przystosowawczego – w Polsce; (3) narodowo-przystosowawcze – na Węgrzech (4) mieszanki systemu narodowo-przystosowawczego i patrymonialnego – na Słowacji; oraz (5) patrymonialne – w Bułgarii i Rumunii (zob. *Post-Communist Party Systems...*, s. 39: tabela 1.2. – Władza komunistyczna, sposób przejścia, system postkomunistyczny).

udowadnia, że w reżimach tych między „opieką a przymusem” występowała podstawowa sprzeczność⁴³. Do upadku dyktatur opiekuńczych w NRD i Czechosłowacji doszło wskutek pokojowych, nienegocjacyjnych rewolucji, które były inspirowane rewolucjami negocjacyjnymi w Polsce i na Węgrzech. W przypadku rumuńskich i bułgarskich dyktatur komunistycznych można, zdaniem autora, mówić o dyktaturach modernizacyjno-nacjonalizujących. Należy tu położyć nacisk na „dynamiczne stanowisko polityczne”: władze komunistyczne w obu tych krajach postrzegały powstające państwa jako niewystarczająco nowoczesne oraz wielonarodowościowe i dlatego też zaprojektowały politykę nakierowaną na rozwój przemysłu oraz stworzenie homogenicznych pod względem etnicznym narodów „socjalistycznych”⁴⁴. Ustaliwszy kolejność, w jakiej upadały państwowe systemy socjalistyczne w EŚW w 1989 r., nadszedł czas, by zaprezentować model teoretyczny, opisujący wybuch, przebieg i rezultaty rewolucji 1989 r.

Najważniejsze czynniki: strukturalne, koniunkturalne oraz swoiste dla danego państwa

Aby wyjaśnić, co doprowadziło do upadku socjalizmu w EŚW w 1989 r., w niniejszej pracy wykorzystano model oparty na trzech wyżej wymienionych kategoriach, czyli strukturze, koniunkturze i nieprzewidywanych zdarzeniach. Podstawowym założeniem, leżącym u podstaw opisywanego tu modelu, jest to, że do rewolucji 1989 r. doszło przez szczególnie złożony splot czynników strukturalnych, koniunkturalnych i swoistych dla danego państwa. Dla ścisłości warto dodać, że czynniki te działały i oddziaływały na siebie na różne sposoby, w każdym z tych państw inaczej, ale zawsze były obecne. Zaproponowany tu model obejmuje kwestie związane z zależnością od obranego kierunku, schematy podporządkowania się i kontestacji w ramach systemu komunistycznego, a także pytania o sytuację państw zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w bloku radzieckim. Pojawienie się i nagromadzenie tych czynników miało ostatecznie decydujący wpływ na charakter rewolucji w każdym z tych krajów – były one negocjacyjne lub nie, pokojowe albo krwawe – oraz zadecydował o kolejności, w jakiej obalano dyktatury komunistyczne. Model analityczny dotyczący trzech powyższych grup czynników zainspirowany został przez studium Ole Nørgaarda i Stevena L. Sampsona z 1984 r. zatytułowane *Poland's Crisis and East European Socialism (Kryzys w Polsce a socjalizm wschodnioeuropejski)*, w którym autorzy

⁴³ K.H. Jarausch, *Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship* [w:] *Dictatorship as Experience...*, s. 59–60.

⁴⁴ Dyktatura modernistyczno-nacjonalizująca z góry zakłada, że dany system komunistyczny cechuje „nacjonalizm zorientowany na własny naród”, wykazujący jednocześnie skłonność do modernizacji „socjalistycznej”. Władze powstającego państwa uważały je za „niezrealizowane” w sensie narodowościowym, co skłaniało je do przyjęcia „dynamicznego stanowiska politycznego”: kraj komunistyczny tego rodzaju nie jest jeszcze całkiem narodowy, konieczne jest zatem „zorientowanie go na własny naród”. Jak to określił Brubaker, „nacionalizmy te wyrażają się w ogłaszaniu żądań w imieniu »rdzennego narodu« (core nation) lub narodowości, definiowanych w etnokulturowych terminach. [...] »Rdzenny naród« rozumiany jest jako »prawomocny« właściciel państwa, które jest pojmowane jako państwo tego i dla tego narodu” (R. Brubaker, *Nacionalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, tłum. J. Łuczyński Warszawa–Kraków 1998, s. 5, 63).

upatrują początków „Solidarności” w czynnikach społecznych i kulturowych⁴⁵. Warto zatem przyrzeć się, jak w swej nowatorskiej pracy zdefiniowali oni trzy kategorie czynników strukturalnych, koniunkturalnych i swoistych dla danego państwa.

Czynniki strukturalne odnoszą się „z jednej strony do relacji między organizacją gospodarczą i polityczną danego państwa, a z drugiej do oczekiwań i wymogów najważniejszych grup społecznych. Czynniki strukturalne są istotne dla wszystkich krajów socjalistycznych”. Badanie czynników koniunkturalnych ma z kolei wyjaśnić „dlaczego w pewnym momencie dochodzi do kryzysu strukturalnego”. Autorzy studium zaznaczają, że „czynniki koniunkturalne nie wywodzą się ani z istoty socjalizmu, ani z Polski”. W końcu Nørgaard i Sampson przedstawiają także czynniki swoiste dla danego państwa, które „mają służyć wyjaśnieniu, dlaczego sprzeczności w każdym z tych krajów wyrażają się w inny sposób”. Twierdzą oni, że „owe czynniki swoiste dla danego państwa (nie mylić z nacjonalizmem) warunkują reakcję społeczną na czynniki strukturalne i koniunkturalne”⁴⁶. Poniżej autor zamieszcza analizę czynników, których kumulacja zadecydowała o charakterze wydarzeń 1989 r. w sześciu krajach EŚW.

Czynniki strukturalne były cechą wspólną wszystkich społeczeństw, którym „z zagranicy i z góry” narzucono radziecki model „socjalizmu państwowego” i które w tym samym 1989 r. odeszły od komunizmu. Z perspektywy niniejszej analizy szczególne znaczenie mają dwa czynniki strukturalne: (1.1) porażka gospodarcza i (1.2) upadek ideologii. Porażka gospodarcza niekoniecznie oznacza to, że ustroj socjalistyczny poniósł całkowitą klęskę na polu rozwoju gospodarczego, ale raczej to, że przywódcom państw Europy Środkowo-Wschodniej nie udało się zapewnić takiego poziomu życia, jaki panował w bardziej rozwiniętych społeczeństwach kapitalistycznych na Zachodzie. W krajach „realnego socjalizmu” podstawowym wyznacznikiem legitymizacji ustroju był poziom rozwoju gospodarczego. Jednocześnie gospodarki krajów bloku wschodniego kształtowały się zgodnie ze stalinowskim modelem gospodarki nakazowej, co oznaczało, że właścicielem gospodarki danego państwa i decydem w sprawach ekonomicznych są jego władze⁴⁷. Model centralnie planowanego rozwoju, narzuconego przez partie komunistyczne, dobrze odzwierciedlało hasło „przemysł ciężki za wszelką cenę”⁴⁸. Niemniej jednak dostępne środki nie pozwalały na jednoczesny przyspieszony rozwój pierwszego i drugiego sektora gospodarki. Ze względu na to, że decyzje w sprawie rozwoju poszczególnych sektorów były w dużej mierze polityczne, władze państw o gospodarce centralnie planowanej stawiały na wzrost sektora „produkcyjnego”, szczególnie do śmierci Stalina w 1953 r. W rezultacie

⁴⁵ O. Nørgaard, S.L. Sampson, *Poland's Crisis and East European Socialism*, „Theory and Society” 1984, t. 13, nr 6, s. 773–801. Aby zapoznać się z krytyczną analizą modelu zaproponowanego przez Nørgaarda i Sampsona zob. M.D. Kennedy, *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*, Cambridge 1991, s. 60–62.

⁴⁶ O. Nørgaard, S.L. Sampson, *Poland's Crisis...*, s. 773–774.

⁴⁷ Autor kieruje się tu definicją gospodarki nakazowej Moshe Lewina (M. Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers*, London 1975, s. 113–114).

⁴⁸ D.H. Aldcroft, S. Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot 1995, s. 110.

przez cały okres rządów komunistycznych sektor „konsumpcyjny” był stale zaniedbywany na korzyść przemysłu ciężkiego. Tym samym polityka długotrwałego inwestowania w przemysł ciężki zaowocowała zwiększeniem niedoborów w towarach konsumpcyjnych, co bezpośrednio uderzało w społeczeństwo⁴⁹. Polski ekonomista, Jan Rutkowski, tłumaczy to w następujący sposób: „potencjał gospodarczy rośnie, ale nie prowadzi to do wzrostu konsumpcji indywidualnej. Presja systemu, by zwiększyć aktywa, które z perspektywy społeczeństwa są bezproduktywne, może doprowadzić do jednego – oporu obywatelskiego”⁵⁰. Ciągły niedostatek, na który byli narażeni mieszkańcy EŚW, choć w różnym stopniu, zależnie od okresu i kraju zamieszkania, przyczynił się do ostatecznego upadku systemów komunistycznych w EŚW.

Sposób, w jaki ludzie żyjący w poszczególnych sześciu krajach postrzegali porażkę gospodarczą, zasługuje na szersze omówienie. W przypadku Rumunii, i do pewnego stopnia Polski, sytuacja ekonomiczna doprowadziła do rosnącego niezadowolenia z systemu u wielu grup społecznych. Prawdopodobnie najwymowniejszym przykładem kraju komunistycznego, w którym doszło do porażki gospodarczej, była Rumunia. Nieśmiałe próby zreformowania gospodarki nakazowej podjęto w tym kraju pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. Jednak największy propagator reform poległ tam w starciu ze zwolennikami gospodarki centralnie planowanej, na czele z samym przywódcą partii, i na początku 1968 r. zepchnięto go na margines życia społecznego. Choć pierwsze oznaki głębokiego kryzysu gospodarczego dało się odczuć w połowie lat siedemdziesiątych XX w., kierownictwo partii podjęło decyzję o kontynuowaniu polityki intensywnego rozwoju przemysłu stalowego i ciężkiego. Na początku lat osiemdziesiątych XX w. zapadła inna decyzja, której rezultatem było poważne obciążenie dla podupadającej już gospodarki kraju: Ceaușescu postanowił spłacić dług zewnętrzny Rumunii, który w 1981 r. wynosił ponad 10 miliardów dolarów. W tym celu musiał drastycznie ograniczyć import. Wskutek tego na przełomie roku 1981 i 1982 Rumunia weszła w okres chronicznego niedoboru artykułów żywnościowych i innych podstawowych produktów, takich jak mydło, pasta do zębów czy środki czystości. Lata osiemdziesiąte XX w. w Rumunii cechowały się zatem obniżonym poziomem życia „nieporównywalnym z niczym od czasu głodu w okresie powojennym”, jak to ujął baczny obserwator życia w Rumunii⁵¹. Błędna polityka gospodarcza władz sprawiła, że sytuacja w Rumunii w 1989 r. znacznie różniła się od tej w pozostałych krajach bloku wschodniego, być może z wyjątkiem Albanii: ze względu na nędzę życia codziennego znacznie wzrosło ryzyko protestów większości obywateli.

Wielu autorów pisało o związku między sytuacją gospodarczą a wybuchem protestów społecznych w Polsce. Bartłomiej Kamiński trafnie zauważył, że polska gospodarka za czasów komunistycznych przeszła cztery główne „cykle inwesty-

⁴⁹ G. Kolankiewicz, P.G. Lewis, *Poland: Politics, Economics and Society*, London 1988, s. 102.

⁵⁰ Cyt. za: B. Kamiński, *The Collapse of State Socialism: The Case of Poland*, Princeton 1991, s. 127.

⁵¹ M. Shafir, *Romania – Politics, Economics and Society: Political Stagnation and Simulated Change*, London 1985, s. 117.

cyjne”: (1) 1949–1957; (2) 1958–1971; (3) 1972–1982 oraz (4) 1983–1988⁵². Po każdym z nich następował głęboki kryzys polityczny. Pierwsze trzy zakończyły się kryzysami roku 1956, 1970 i 1981, po których nadchodził okres „normalizacji”, zapewniający przetrwanie systemu. Wszystkie owocowały zmianami na szczycie hierarchii PZPR. Po czwartym cyklu, 1983–1988, nadszedł kryzys, który doprowadził do załamania ustroju komunistycznego w Polsce i zapoczątkował w 1989 r. „efekt kuli śnieżnej”, czyli reakcję łańcuchową uwieńczoną upadkiem reżimów komunistycznych w całej EŚW.

W innych krajach, na przykład w komunistycznych Węgrzech, gdzie próby reformowania gospodarki nakazowej odniosły pewne skutki w latach siedemdziesiątych XX w., to raczej niezadowolenie znacznych grup społecznych podkopało pozycję reżimu. W późnych latach sześćdziesiątych XX w. węgierscy komuniści zaczęli zmieniać system gospodarki nakazowej, a w 1968 r. reżim Kádára wprowadził serię reform gospodarczych znanych jako „nowy mechanizm gospodarki”. Ekonomista János Kornai uważa, że reformy na Węgrzech, polegające na „radykałnym zniesieniu obowiązującego planowania krótkoterminowego”, okazały się wykonalne pomimo częściowo rozwiniętego mechanizmu rynkowego⁵³. Chociaż pewne analizy wskazują, że nowy mechanizm gospodarki nie miał dobrych wyników makroekonomicznych, zapoczątkował proces powolnego rozkładu systemu i rozwinął kulturę przedsiębiorczości. Za czasów „drugiej gospodarki” ludzie pragnący zwiększyć swój dochód podejmowali dodatkową pracę⁵⁴. Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. wyniki gospodarcze zaczęły spadać. Gdyby zastosować tu teorię o cyklicznych komplikacjach, sytuacja na Węgrzech pod koniec lat osiemdziesiątych wyglądała następująco: po złotym okresie wysokiej konsumpcji i rosnących oczekiwań przyszedł czas względnej stagnacji gospodarczej, który w latach osiemdziesiątych doprowadził do wzrostu społecznego rozczarowania reżimem.

Jeśli mowa o całkowitym bądź względnym niezadowoleniu z wyników w gospodarkach nakazowych w EŚW, warto przypomnieć słowa socjologa Daniela Chirot: „żaden z krajów Europy Wschodniej, nawet Rumunia, nie przypominał Etiopii czy Birmy, gdzie panował głód i powrócono do prymitywnej, lokalnej gospodarki naturalnej”⁵⁵. Zgodnie z tym, co pisze Chirot, Rumunia, i do pewnego stopnia Polska, doświadczały trudności gospodarczych, ale mimo wszystko ich sytuacja była daleka od położenia targanych konfliktami państw Trzeciego Świata. Chirot twierdzi dalej, że „gospodarki innych krajów – Węgier, czy może nawet bardziej Czechosłowacji i NRD – poniosły porażkę jedynie w porównaniu z najbardziej rozwiniętymi gospodarkami kapitalistycznymi. Na skalę światową były to gospodarki bardzo bogate i rozwinięte, a nie biedne”⁵⁶. A zatem warto jeszcze raz podkreślić, że jeśli chodzi o rozwój gospodarczy, różnice między rozwiniętymi krajami Pierwszego Świata i rozwijającymi się, komunistycznymi

⁵² B. Kamiński, *The Collapse of State Socialism...*, s. 120–121.

⁵³ J. Kornai, *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998*, t. 2: *Paying the Bill for Goulash-Communism*, Boulder 2000, s. 19.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 41–42.

⁵⁵ D. Chirot, *What Happened in Eastern Europe in 1989* [w:] *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989*, red. D. Chirot, Seattle 1991, s. 4.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 4.

krajami Drugiego Świata – mimo że była to różnica znaczna – po wydarzeniach 1989 r. można było pokonać, w przeciwieństwie do ogromnej przepaści dzielącej państwa Drugiego Świata od słabo rozwiniętych krajów Trzeciego Świata.

Analizując upadek władzy komunistycznej w 1989 r. w EŚW, problem rzeczywistej porażki gospodarczej lub przeświadczenia o niej, w każdym z sześciu omawianych przypadków, należy omawiać w kontekście strategii przyjętej przez władze, by wykazać prawo do prowadzenia polityki gospodarczej. Jako że została ona narzucona z zewnątrz, nie uznawano jej legitymizacji, zatem dużego znaczenia nabrały kwestie wzrostu dobrobytu i wzrastającego poziomu życia, które mogłyby legitymizować władzę w oczach elit rządzących krajów bloku wschodniego. Toteż analiza czynników gospodarczych, które przyczyniły się do załamania ustrojów komunistycznych w 1989 r., powinna skupiać się na strategiach ekonomicznych przyjętych przez władze i wysiłkach przez nie włożonych w pogodzenie celów politycznych z rzeczywistością społeczną i gospodarczą. Jednak kwestie takie jak mechanizmy planowania, organizacja produkcji i pracy, kształtowanie się cen, kontrola finansowa i inne tego typu, choć istotne, nie są podstawowym przedmiotem analizy w niniejszym artykule⁵⁷.

Upadek ideologii czy też ogólny rozkład ideologii rewolucyjnej odnosi się do zaniku utopijnej idei zbudowania zupełnie nowego społeczeństwa bezklasowego⁵⁸. W tej analizie była to cecha wspólna sześciu omawianych krajów, gdzie socjalizm państwowy był w pełni zinstytucjonalizowany tylko do czasu zakończenia „drugiej rewolucji” lub „rewolucji z góry”. „Walka rewolucyjna” lokalnych komunistów nie miała wiele wspólnego z „pierwszą rewolucją”, wzorowaną na rewolucji bolszewickiej, ani z mieszańką rewolucji i wojny o niepodległość, czego przykładem może być walka jugosłowiańskich partyzantów pod wodzą Tity. W rezultacie komuniści z sześciu omawianych krajów ograniczyli się do przeprowadzenia „rewolucji z góry”. Idea „rewolucji z góry” rozumiana jest zgodnie z analizą Roberta C. Tuckera dotyczącą „drugiej” rewolucji rosyjskiej z lat 1928–1941. Tucker ujmuje to następująco: „rewolucja z góry była zainicjowana, kierowana i przeprowadzona przez państwo. [...] To władza była siłą napędową przemian gospodarczych, politycznych, społecznych i kulturalnych, które były iście rewolucyjne pod względem szybkości, twardych metod i transformacyjnych efektów”⁵⁹. Cała seria wydarzeń, która nastąpiła po ogłoszeniu przez Nikitę Chruszczowa „tajnego referatu” na XX Zjeździe KPZR, a w szczególności październikowo-listopadowe powstanie węgierskie w 1956 r., wskazywała na fakt, że ideologia ta wyraźnie straciła moc oddziaływania na zsovietyzowaną Europę Środkowo-Wschodnią.

Krótko mówiąc, upadek ideologii, jak to celnie ujął Andrzej Walicki, charakteryzował okres po 1956, w którym komunizm powoli przestawał symbolizować

⁵⁷ Aby dowiedzieć się więcej o gospodarkach krajów „realnego socjalizmu”, zob. W. Brus, *Histoire économique de l'Europe de l'Est, 1945–1985*, Paris 1986; J. Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Oxford 1992.

⁵⁸ Inna nazwa tego zjawiska to „dezintegracja ideologii” (zob. A. Bozóki, *Introduction* [w:] *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democrac*, red. A. Bozóki, Budapest 2002, s. xix).

⁵⁹ R.C. Tucker, *Preface* [w:] *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*, red. R.C. Tucker, New York 1990, s. xiv–xv.

„unifikujący cel ostateczny”⁶⁰. Można zatem uznać, że po powstaniu z 1956 r. ideologia przestała być motorem relacji między systemem a społeczeństwem węgierskim. To samo wydarzyło się w byłej Czechosłowacji po interwencji wojsk Układu Warszawskiego, przeprowadzonej pod wodzą Związku Radzieckiego, i zdławieniu Praskiej Wiosny w sierpniu 1968 r. W niektórych przypadkach na rzecz poszczególnych systemów działały przez jakiś czas antyfasyzm lub nacjonalizm, łagodząc skutki upadku ideologii. Tak było na przykład w Niemczech Wschodnich, gdzie antyfasyzm stanowił pewnego rodzaju ideologiczne oparcie dla systemu. Jednakże po zduszeniu powstania w 1956 r. okazało się, że większa część społeczeństwa nie przywiązywała zbyt dużej wagi do propagandy władz NRD, demonizującej rzekomo „imperialistyczne” zapędy RFN. Odnosiła ona wręcz odwrotne skutki – po fali migracji do Niemiec Zachodnich w latach 1953–1961 władze Niemiec Wschodnich zmuszone były wznieść w sierpniu 1961 r. mur berliński, symbolizujący „moralną, polityczną i gospodarczą” porażkę socjalizmu w tym kraju⁶¹. Z kolei rumuńskie elity komunistyczne, by choć częściowo zmniejszyć skutki upadku ideologii, po 1956 r. wróciły do tradycyjnych wartości, a po wydarzeniach z 1968 r. uczyniły nacjonalizm namiastką ideologii. Przyływy nacjonalizmu etnicznego zanotowano także w sąsiedniej Bułgarii, gdzie komunistyczne władze, na czele z Todorem Żiwkowem, podjęły decyzję o zwiększeniu wymuszonej asymilacji Turków – strategia ta znana jest jako „odrodzenie” lub proces „regeneracji” – tak, by złagodzić powszechne niezadowolenie z powodu stanu gospodarczego kraju⁶².

Czynniki koniunkturalne. Znaczny wpływ na rozwój wypadków w 1989 r. w EŚW miały nieprzewidziane zdarzenia. We współczesnych badaniach podkreśla się rolę, jaką odegrały czynniki koniunkturalne na początku rewolucji 1989 r. i w czasie ich trwania. Istnieją dwa rodzaje czynników koniunkturalnych: (1) wewnętrzne i (2) zewnętrzne⁶³. W związku z upadkiem władzy komunistycznej w EŚW w 1989 r. warto wspomnieć o następujących wewnętrznych czynnikach koniunkturalnych: klęskach naturalnych (trzęsieniach ziemi, powodziach, suszach lub niezwykle łagodnej pogodzie), dorastaniu nowego pokolenia i innych. Chociaż te wewnętrzne czynniki miały mniejszy wpływ na ostateczny upadek systemu, nie powinno się ich lekceważyć. Do krwawego schyłku komunizmu w Rumunii doszło także ze względu na jeden z wewnętrznych czynników koniunkturalnych w postaci wchodzącej w dorosłość generacji wyżu demograficznego z lat 1967–1969, który spowodowany był strategią przyjętą przez Ceaușescu po jego

⁶⁰ A. Walicki, *Marxizm i skok do królestwa wolności: dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 217.

⁶¹ S. Wolle, *DDR*, Frankfurt am Main 2004, s. 46.

⁶² R.J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria...*, s. 204–205.

⁶³ Przy dzieleniu czynników koniunkturalnych na dwa rodzaje, wewnętrzne i zewnętrzne, autor korzystał z analizy czterech czynników koniunkturalnych, które zdaniem Nørgaarda i Sampsona przyczyniły się do kryzysu w Polsce na przełomie 1980–1981: (1) „globalny kryzys gospodarczy i jego wpływ na Europę Wschodnią; (2) stopień, w jakim zależność gospodarcza od Zachodu była powiązana z zasadnością wewnętrznego systemu; (3) zmiany demograficzne, które nieodwracalnie nadwerężyły społeczeństwo polskie; (4) wpływ klęsk naturalnych, słabych żniw i niedostatków jedzenia na rosnące niezadowolenie społeczne” (zob. O. Nørgaard, S.L. Sampson, *Poland's Crisis...*, s. 780).

dojściu do władzy w 1965 r., polegającą na sztucznym zwiększaniu przyrostu naturalnego. Ponadto, jak twierdzi wielu uczestników wydarzeń w Timișoarze i Bukareszcie w 1989 r., wyjątkowo łagodna, grudniowa pogoda również miała wpływ na przebieg wypadków w Rumunii w 1989 r.

Znaczącą rolę w obalaniu wszystkich tych sześciu systemów komunistycznych w EŚW odegrała także zewnętrzna koniunktura. Media zagraniczne, w szczególności Radio Wolna Europa, mocno przyczyniły się do powstania tej reakcji łańcuchowej. Nadawane przez nie audycje, informujące o początku zmian w Polsce w 1989 r., przygotowały wśród grup opozycyjnych i całych społeczeństw sąsiednich krajów grunt pod analogiczne przemiany. Gdy mowa o rewolucjach 1989 r., często obok międzynarodowych mediów wymienia się jeszcze trzy inne zewnętrzne czynniki koniunkturalne, a mianowicie działalność Watykanu, Reagana i Gorbaczowa. W późnych latach siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych XX w. zaczęły rozwijać się w Polsce postawy opozycyjne, co miało bezpośredni związek z wyborem Polaka na papieża w 1978 r. Przy omawianiu wybuchu rewolucji 1989 r. w Polsce należy koniecznie wziąć ten czynnik pod uwagę. Trzeba także pamiętać o projekcie wysoce zaawansowanego technologicznie systemu obronnego, przyjętego przez amerykańskiego prezydenta Ronalda Reagana, urzędującego w latach 1981–1989, który osłabił Związek Radziecki zarówno gospodarczo, jak i militarnie. Aby zrozumieć reakcję łańcuchową, która zaszła w 1989 r. w EŚW, nie można pominąć kwestii występujących wtedy współzależności między krajami, czyli efektu kuli śnieżnej. Wszystkie te czynniki były ważne i w każdym z sześciu omawianych przypadków należy ocenić ich znaczenie. Jednak zdaniem autora niniejszego tekstu, największe znaczenie miały dwa czynniki – działalność Gorbaczowa i efekt kuli śnieżnej.

Dojście do władzy Michaiła Gorbaczowa, który w marcu 1985 r. objął stanowisko sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, i zapoczątkowanie przez niego procesu pierestrojki, odcisnęły piętno na systemach komunistycznych w Europie Wschodniej. Leszek Kołakowski tak mówi o przyczynach upadku władzy komunistycznej w EŚW: „pośród wielu czynników nie wolno ominąć osobistego wkładu Michaiła Gorbaczowa, choć jest oczywiste, że zarówno kształtował on wydarzenia, jak i był przez nie kształtowany”⁶⁴. Niemniej nieustępliwość Gorbaczowa w kwestii „odnowy” i „nowego myślenia” ujawniły kryzys systemu w ZSRR. Kołakowski dalej twierdzi, że „powtarzając jednak wielokrotnie, iż fundamentalne – choć niezbyt jasno określone – zmiany są pilnie potrzebne, ujawnił tym samym, że imperium straciło wiarę w siebie”⁶⁵. Co więcej radziecka polityka braku interwencji w czasie „cudownego roku 1989” utarowała krajom ESW drogę ku pokojowym, „negocjacyjnym” rewolucjom, z wyjątkiem Rumunii. Archie Brown trafnie zauważył, że „kluczem do zmian w Europie Wschodniej była decyzja Gorbaczowa, by zaprzestać w zasadzie zewnętrznych interwencji zbrojnych i brak jego zgody na rozważanie takiej możliwości nawet wtedy, gdy Związek Radziecki stanął w obliczu zupełnie odmienionych relacji

⁶⁴ L. Kołakowski, *Amidst Moving Ruins* [w:] *The Revolutions of 1989*, red. V. Tismăneanu, b.m.w., 1992, s. 56.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 56.

z krajami, które były pod jego kontrolą od końca drugiej wojny światowej”⁶⁶. W podobny sposób wypowiada się Andrew C. Janos, gdy podważa teorię, wedle której wydarzenia roku 1989 uznawane są za rewolucje, i dowodzi, że to kontekst międzynarodowy walnie przyczynił się do takiego, a nie innego rozwoju wydarzeń: „w rzeczywistości jednak siedliskiem zmian była arena międzynarodowa, na której imperium radzieckie zrzekło się swych niegdysiejszych dóbr, by dojść do porozumienia ze światowymi przeciwnikami”⁶⁷.

Warto w tym momencie przypomnieć, że po 1968 r. relacje między ZSRR a krajami EŚW stały pod znakiem doktryny Breżniewa. Zakładała ona, że Związek Radziecki ma prawo przeprowadzać interwencje w tych państwach, w których istniało zagrożenie dla rządu komunistycznego. Po dojściu do władzy Gorbaczowa sytuacja zmieniła się radykalnie, choć władze krajów bloku wschodniego zdawały się tego nie dostrzegać. Takie przynajmniej wrażenie odniósł Aleksandr Jakowlew, który w obszernym wywiadzie przeprowadzonym przez Lilly Marcou przyznał, że „ówczesni przywódcy krajów Europy Wschodniej nie brali go na poważnie, nie chcieli wierzyć w to, co powtarzał Michaił Siergiejewicz: »od teraz decyzje polityczne będą należały do ludzi, którzy żyją w tych krajach, wszystko będzie się działo zgodne z ich wolą«”⁶⁸. W ten sposób za rządów Gorbaczowa miejsce doktryny Breżniewa zajęła doktryna Sinatry, co 25 października 1989 r. podkreślił sam rzecznik radzieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Gienadij Gierasimow. Posłużył się on terminem „doktryna Sinatry”, mówiąc o tym, że każde państwo samo powinno wybrać, jaką drogę obierze i cytując przy tym słowa piosenki Franka Sinatry: „I did it my way”⁶⁹.

Kwestii upadku systemów komunistycznych w EŚW nie można oddzielić od wydarzeń w sąsiadujących krajach. Efekt kuli śnieżnej, a mianowicie rozwój wypadków w 1989 r., miał decydujące znaczenie przy wytworzeniu się określonego stanu umysłu, który zapanował w tym regionie zarówno na poziomie rządzących elit komunistycznych, jak i społeczeństw. Jednakże polski system komunistyczny nie upadł oczywiście ze względu na efekt kuli śnieżnej. Jeśli chodzi o Polskę, można uznać, że głównym czynnikiem koniunkturalnym, który w dalszej perspektywie spowodował załamanie się komunizmu polskiego, był wybór Polaka na papieża w 1978 r. Podpisanie porozumień Okrągłego Stołu 5 kwietnia 1989 r. zapoczątkowało efekt kuli śnieżnej, który trwał do 22 grudnia 1989 r., czyli do czasu upadku komunizmu w Rumunii po krwawej rewolucji. Ze względów opisanych poniżej, podobnie stało się na Węgrzech. Na węgierską rewolucję negocjacyjną miały bowiem wpływ rozmowy polskiego Okrągłego Stołu. Zgodnie z tym, co mówi András Bozóki, „termin »okrągły stół« w znaczeniu politycznym wszedł do słownictwa węgierskich opozycjonistów po rozmowach polskiego Okrągłego Stołu”⁷⁰. Opozycja demokratyczna na Węgrzech z powodzeniem wykorzystała

⁶⁶ A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996, s. 249.

⁶⁷ A.C. Janos, *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*, Stanford 2000, s. 343.

⁶⁸ A. Yakovlev, *Ce que nous voulons faire de l'Union Soviétique: Entretien avec Lilly Marcou*, Paris 1991, s. 114 (numeracja stron za wydaniem rumuńskim, Bucharest 1991).

⁶⁹ T. Garton Ash, *W imieniu Europy: Niemcy i podzielony kontynent*, tłum. S. Kowalski, Londyn 1996, s. 8.

⁷⁰ A. Bozóki, *Introduction...*, s. xvii.

w swoim kraju polski model rozmów przy Okrągłym Stole i w ten sposób ukończyła pierwszą, „negocjacyjną”, fazę rewolucji 1989 r. Według relacji rumuńskich świadków z tego okresu, upadek systemów komunistycznych w Polsce, na Węgrzech i w sąsiedniej Bułgarii tchnął w mieszkańców Rumunii nowego ducha. Ponadto, prawdziwe znaczenie wydarzeń 1989 r. w EŚW nie mogło umknąć tym, którzy służyli temu systemowi, przede wszystkim funkcjonariuszom tajnych służb. Również ze względu na efekt kuli śnieżnej wielu dowódców tych służb i aktywistów partyjnych zachowało bierność w czasie rewolucyjnych wydarzeń 1989 r.

Czynniki swoiste dla danego państwa. Rewolucje 1989 r. miały charakter pokojowy, z wyjątkiem rumuńskiej, nieideologiczny i nie były przeprowadzone w imieniu żadnej z klas. Jednakże pewne szczególne aspekty związane z ich wybuchem, przebiegiem i wynikiem wymagają wyjaśnienia. Na przykład: Dlaczego reakcja łańcuchowa rozpoczęła się właśnie w Polsce w 1989 r.? Z jakiego powodu tylko Węgrzy poszli w ślady Polaków i ich modelu rewolucji negocjacyjnej? Dlaczego przy obalaniu systemu komunistycznego użyto przemocy tylko w Rumunii? By znaleźć odpowiedzi na te pytania, należy rozpoznać czynniki swoiste dla danego państwa, które – dzięki przebadaniu wzorców podporządkowania władzy lub konfliktu z nią – pozwolą zrozumieć zawiłą relację między systemem a społeczeństwem w EŚW. Autor niniejszego badania uważa, że o kolejności, w jakiej upadały systemy komunistyczne w 1989 r., zadecydowało podejście władzy i społeczeństwa w każdym z sześciu omawianych krajów do wyżej opisanych czynników strukturalnych i koniunkturalnych. A zatem miejsce zajmowane przez dany kraj związane jest z reakcją elit rządzących i działaczy społecznych na porażkę gospodarczą, upadek ideologii oraz sytuację zewnętrzną i wewnętrzną. Konkretnie rozwiązania obmyślane przez władze i działaczy w związku z kryzysem socjalizmu państwowego w każdym z krajów również wywarły wpływ na typ rewolucji tam przeprowadzonej, która była albo negocjacyjna, to znaczy pokojowa, albo nienegocjacyjna, czyli krwawa.

Poszukiwanie konkretnych schematów wzajemnego oddziaływania systemu i społeczeństwa prowadzi do analizy wartości kulturowych, wzorców postaw i skłonności behawioralnych. Można założyć, że w kulturze istnieją pewne zasady, wpływające na to, w jaki sposób osoby sprawujące władzę – liderzy polityczni i elity rządzące – zdają się rozumieć roszczenia oraz działania oponentów, a także ich reakcje, i na odwrót. Według Marca Howarda Rossa, „kultura jest źródłem pewnych środków, które przywódcy i grupy wykorzystują jako narzędzia do organizowania i mobilizowania”⁷¹. Dlatego też w badaniu tym użyto pojęcia „kultura polityczna”, aby prześledzić związki między strukturami politycznymi i kulturami oraz schematy zależności między systemem a społeczeństwem, panujące w sześciu omawianych krajach. Celem tej analizy jest wyjaśnienie natury rewolucji 1989 r., pokojowych lub krwawych, oraz sekwencji upadków systemów komunistycznych w Polsce, na Węgrzech, w Niemczech Wschodnich, Czechosłowacji, Bułgarii i Rumunii. Gabriel A. Almond i Sidney Verba tak opisują to zjawisko

⁷¹ M. Howard Ross, *Culture and Identity in Comparative Political Analysis* [w:] *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, red. M.I. Lichbach, A.S. Zuckerman, Cambridge 1997, s. 52.

w należącej do klasyki gatunku książce *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* z 1963 r.: „pojęcie »kultura polityczna« odnosi się do typowo politycznych orientacji – postaw wobec systemu politycznego i różnych jego części oraz postaw wobec roli własnego ja w systemie. [...] To zespół orientacji wobec konkretnego zespołu celów i procesów społecznych”⁷². Kolejne definicje nie odbiegają znacznie od początkowego rozumienia tego zwrotu. Na przykład Almond i Bingham Powell Jr. zaproponowali zwięzłą definicję, która brzmi następująco: „kultura polityczna oznacza konkretny podział politycznych postaw, wartości, uczuć, informacji i umiejętności. Skoro postawy ludzi wpływają na ich postępowanie, kultura polityczna danego narodu ma wpływ na zachowanie obywateli i dowódców w ramach danego systemu politycznego”⁷³. Verba z kolei wymyślił trafną i łatwą do zapamiętania definicję kultury politycznej, którą określił jako „sposób, w jaki ludzie reagują na to, co uważają za politykę, i jak interpretują to, co widzą”⁷⁴.

W przypadku badań nad komunizmem należy jednak rozwinąć pojęcie „kultura polityczna” i zastanowić się nad jego użyciem. Wielu pisarzy podkreśla znaczenie teorii kultury politycznej, która wyjaśnia skomplikowaną zależność między postawami i zachowaniami ludzi pod rządami komunistów. Archie Brown celnie stwierdził, że „szczególne znaczenie badań nad »kulturą polityczną« oraz jej powiązaniem ze zmianą i ciągłością w krajach komunistycznych polega na tym, że dążenia rządzących partii komunistycznych, dotyczące całkowitej transformacji politycznej, ekonomicznej i kulturowej, były realizowane w społeczeństwach o najróżniejszych tradycjach historycznych i kulturowych”⁷⁵. W podobnym tonie wypowiada się Almond, który utrzymuje, że władzę komunistyczną można uważać za „naturalny eksperyment”, polegający na zmianie nastawienia, oraz że należy posłużyć się teorią kultury politycznej tak, by sprawdzić, na ile może się ona okazać pomocna w analizowaniu systemów komunistycznych⁷⁶. Stąd też płynie wniosek, że teoria kultur politycznych w systemach komunistycznych Archiego Browna zasługuje na szczególną uwagę. Zgodnie z definicją Browna, kultura polityczna to: „subiektywne postrzeganie historii i polityki, fundamentalnych wierzeń i wartości, nacisk na utożsamianie się i lojalność oraz wiedza polityczna i oczekiwania, które są produktem doświadczeń historycznych danych narodów i grup”⁷⁷. Jednocześnie Brown nalega, by w analizach rozróżnić kulturę polityczną i zachowanie polityczne. Uważa on, że przy ogólnej analizie systemów komunistycznych należy skupić się tylko na subiektywnych orientacjach procesów

⁷² G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Newbury Park 1989, s. 12.

⁷³ G.A. Almond, G.B. Powell Jr., *Comparative Politics Today: A World-View*, New York 1992, s. 39.

⁷⁴ S. Verba, *Comparative Political Culture* [w:] *Comparative Political Systems*, red. L.J. Cantori, Boston 1974, s. 227.

⁷⁵ A. Brown, *Introduction* [w:] *Political Culture and Political Change in Communist States*, red. A. Brown, J. Gray, London 1977, s. 1.

⁷⁶ G.A. Almond, *Communism and Political Culture Theory* [w:] *A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science*, red. G.A. Almond, Newbury Park 1990, s. 158.

⁷⁷ A. Brown, *Introduction...*, s. 16–18.

politycznych i oddzielić kwestię schematów zachowań politycznych od zagadnienia kultury politycznej⁷⁸.

Niniejsze badanie dotyczy i wierzeń, i działań. Jak to określił Jowitt, liczne analizy systemów komunistycznych „często wykluczały lub lekceważyły rolę kultury głównie ze względu na to, że zależność między systemem a społeczeństwem była postrzegana w kategoriach zwykłego schematu: dominacja – podporządkowanie”. Kładzie on także nacisk na potrzebę przebadania „widocznego i systematycznego wpływu społeczeństwa na charakter, jakość i styl życia politycznego” w celu wyjaśnienia natury struktur i kultur politycznych komunizmu. Jowitt definiuje kulturę polityczną jako „zespół postaw nieformalnych i adaptacyjnych – behawioralnych i dotyczących postaw – objawiających się i współdziałających w odpowiedzi na zespół formalnych definicji – ideologicznych, politycznych i instytucjonalnych – które charakteryzują daną warstwę społeczną”⁷⁹. Zgodnie z sugestią Jowitta, w niniejszym badaniu wzięto pod uwagę zarówno postawy, jak i zachowania oraz poruszono kwestie schematów działań elit rządzących i działaczy społecznych w czasach komunistycznych, co potwierdziło fakt, że państwa partyjne EŚW, uporczywie dążące do stworzenia zupełnie nowego ustroju opartego na modelu radzieckim, usilnie starały się narzucić z góry nowe wartości polityczne. Proces politycznego przystosowania do życia w społeczeństwie za czasów komunizmu wykazywał dwie kontrastowe cechy. Nowe, oficjalne i „rozsądne” wartości wpajano zarówno młodzieży, jak i dorosłym poprzez edukację i socjalizację w ramach organizacji państwowych oraz poprzez centralnie sterowane media. Niemniej, dawne, tradycyjne wartości okazały się silniejsze, niż przypuszczano, gdyż przekazywano je w domach młodszemu pokoleniu, co przyczyniło się do wykształcenia postaw opozycyjnych wobec reżimu.

Autor niniejszego badania nawiązuje do trzech typów kultury politycznej, zdefiniowanych przez Jowitta: kultury politycznej elity, systemu i społeczeństwa. Kultura polityczna elity określona jest jako „zespół nieformalnych postaw adaptacyjnych (behawioralnych i dotyczących postaw), które objawiają się w wyniku doświadczeń kreujących tożsamość”. Kultura polityczna systemu rozumiana jest jako „zespół nieformalnych postaw adaptacyjnych (behawioralnych i dotyczących postaw), które objawiają się w odpowiedzi na życie społeczne, gospodarcze i polityczne rozumiane instytucjonalnie”. Z kolei kultura polityczna społeczeństwa uważana jest za „zespół nieformalnych postaw adaptacyjnych (behawioralnych i dotyczących postaw), które objawiają się w odpowiedzi na historyczne zależności między systemem a społeczeństwem”⁸⁰. Zdaniem autora niniejszej pracy, dwa spośród tych trzech rodzajów kultur politycznych najlepiej ilustrują przyczyny upadku władzy komunistycznej w EŚW – kultura polityczna systemu i społeczeństwa. Zamiast społeczeństwa bezklasowego w krajach bloku wschodniego stopniowo wykształciło się społeczeństwo dychotomiczne i antagonistyczne. Społeczeństwa takie systematycznie się polaryzowały i następował podział na „my” (naród, łącznie z członkami elit, który odwrócili się od reżimu) i „oni” (system, czyli członkowie nomenklatury partyjnej i tajna policja, a także człon-

⁷⁸ *Ibidem*, s. 9.

⁷⁹ K. Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley 1992, s. 51.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 51–52, 54–56.

kwie elit kulturowych, technicznych czy też zbrojnych, którzy pozostali wierni systemowi).

Dwa główne typy kultur politycznych, czyli kultura polityczna systemu i społeczeństwa, rozumiane zgodnie z definicją Jowitta, są niezbędne dla zrozumienia natury rewolucji 1989 r. w każdym z sześciu omawianych krajów. Należy jeszcze raz podkreślić, że w niniejszym badaniu odniesiono się do głównych schematów behawioralnych i dotyczących postaw, które wytworzyły się w czasach komunizmu na poziomie systemu i społeczeństwa. Wzajemne oddziaływanie tych schematów nadało określony kształt rewolucjom 1989 r. we wszystkich sześciu państwach, które poddano tu dokładnej obserwacji. Z punktu widzenia niniejszej analizy, kultura polityczna systemu rozumiana jest jako oficjalna kultura polityczna, czyli taka, jaka charakteryzowała poszczególne systemy komunistyczne w Polsce, na Węgrzech, w Niemczech Wschodnich, Czechosłowacji, Bułgarii i Rumunii. Jeśli zaś chodzi o kulturę polityczną społeczeństwa, z perspektywy tego badania najważniejsze są jej podkultury, definiowane jako kultury polityczne oporu wobec systemu. A zatem dwoma czynnikami swoistymi dla danego państwa, które zadecydowały o naturze rewolucji 1989 r. w EŚW (krwawej lub pokojowej) oraz ich rezultatach są: (1) kultura polityczna poszczególnych systemów komunistycznych i (2) kultura/kultury polityczne oporu wobec systemu.

Uwagi końcowe dotyczące natury rewolucji 1989 r.

Wyżej przedstawiony schemat wyjaśniający rewolucje 1989 r. w EŚW pozwala zrozumieć naturę rewolucji, które miały charakter negocjacyjny lub nienegocjacyjny, pokojowy lub krwawy. Według autora niniejszej pracy, na przebieg wydarzeń z 1989 r. miały wpływ dwa istotne aspekty kultury politycznej systemu i społeczeństwa: (1) monolityczna elita rządząca i jej stopień podporządkowania się Związkowi Radzieckiemu oraz (2) istnienie w społeczeństwie alternatyw politycznych dla władzy. Tam, gdzie elity rządzące zmuszone były wyrazić milczącą zgodę społeczeństwu, głównie ze względu na wzajemne oddziaływanie między zależnością obranego kierunku, intencjonalnym działaniem a nieprzewidzianymi zdarzeniami, dużą rolę w kulturach politycznych systemu i społeczeństwa zaczęły odgrywać polityczne targi. Jak już wspomniano, zmiany rewolucyjne zaczęły się w 1989 r. w obozie komunistycznych dyktatur narodowo-przystosowawczych, czyli w Polsce i na Węgrzech. Jeśli przyjrzeć się objęciu przez komunistów władzy w EŚW, można dojść do wniosku, że istniał związek między stopniem zniszczeń w omawianych krajach po drugiej wojnie światowej i skalą przemocy zastosowaną przez władze komunistyczne w trakcie przeprowadzania w poszczególnych państwach „rewolucji z góry”. Dane wynikające z analizy porównawczej straty kapitałowej poniesionej przez wiele krajów EŚW w czasie wojny w stosunku do ich dochodu narodowego w 1938 r. są następujące: Polska – 350 proc.; Jugosławia – 274 proc.; Węgry – 194 proc.; Czechosłowacja – 115 proc.; Bułgaria – 33 proc.; Rumunia – 29 proc.⁸¹ Polska i Węgry, które zapoczątkowały rewolucje 1989 r.,

⁸¹ Zob. D.H. Aldcroft, S. Morewood, *Economic Change...*, s. 92.

były krajami, które najbardziej ucierpiały w czasie II wojny światowej, podobnie jak była Jugosławia. W obu tych państwach elity rządzące okazały się mniej monolityczne i na ich szczytach dochodziło do rozłamów. W Polsce do podziałów na szczycie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) doszło w 1956, 1970 i 1980 r. Z kolei rozłam w Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (WSPR) sprawił, że rewolucji z 1956 r. nie zduszono w zarodku, lecz mogła ona się rozwinąć. Co więcej, podział wśród elity rządzącej na „liberałów” i „beton” umożliwił przeprowadzenie w Polsce i na Węgrzech rewolucji negocjacyjnych. W 1989 r. osoby o umiarkowanych poglądach należące do elit komunistycznych uważały, że negocjacje z opozycją są jedynym sposobem na przetrwanie w nowym porządku politycznym. Rozpoczęcie rozmów Okrągłego Stołu było początkiem „kompromisu strategicznego”, który doprowadził do transformacji w tym kraju i wpłynął na przebieg wypadków na Węgrzech.

W byłej NRD ożywienie gospodarcze było nie tylko trudno osiągalne ze względu na zniszczenia wojenne, ale także skomplikowane z uwagi na to, że Sowieci rozebrali zakłady produkcyjne. Według przedstawionych danych, Czechosłowacja zajmowała dopiero czwarte miejsce w kategorii straty kapitałowej w stosunku do dochodu narodowego w 1938 r. Po przejściu władzy przez komunistów występowała więc duża rozbieżność warunków gospodarczych między tymi dwoma krajami. Mimo tej różnicy, NRD i Czechosłowację łączyły spójność elit rządzących i ich podporządkowanie Związkowi Radzieckiemu. W obu tych państwach władza charakteryzowała się dużą jednością i choć na górze dochodziło do mniej lub bardziej istotnych rozłamów, kwestia uwalniania się od Związku Radzieckiego nigdy nie stała na porządku dziennym. Stalinowskie elity rządzące w Bułgarii i Rumunii nie musiały borykać się z większymi problemami związanymi z odbudową po wojnie, lecz przeprowadzały swoje „rewolucje z góry”, doraźnie uciekając się do terroru. Jednakże między tymi dwiema dyktaturami komunistycznymi istniała różnica – po 1956 r. komuniści rumuńscy, w przeciwieństwie do komunistów bułgarskich, stopniowo wychodzili spod zależności od Moskwy. Oba te kraje zerwały z komunizmem jako ostatnie w rewolucyjnym roku 1989. Co ciekawe, w państwach, w których elity rządzące okazały się monolityczne, czy to ze względu na wysoki poziom instytucjonalizacji partii komunistycznych (jak w Niemczech Wschodnich i Czechosłowacji), czy też z uwagi na „patrymonialny” charakter socjalizmu państwowego (w Bułgarii i Rumunii), zmiana systemu odbyła się w sposób nienegocjacyjny i to tylko dzięki korzystnym warunkom, jakie zaistniały po rewolucjach negocjacyjnych w Polsce i na Węgrzech. Rewolucje nienegocjacyjne w Niemczech Wschodnich, Czechosłowacji i Bułgarii także były pokojowe. Tylko w Rumunii, gdzie rządzące elity komunistyczne wyzwoliły się od Związku Radzieckiego, aparat represji otrzymał rozkaz otwarcia ognia do demonstrantów protestujących przeciwko systemowi, co doprowadziło w 1989 r. do rozlewu krwi.

Inny znaczący czynnik, który miał wpływ na przebieg zmian systemowych, związany był z pojawieniem się w poszczególnych społeczeństwach politycznych kontrpropozycji dla komunizmu. Nie oznacza to, że systemy komunistyczne w EŚW załamały siłę ze względu na działania opozycyjne lub strajki klasy robotniczej. Pollack i Wielgohs piszą: „z książek naukowych wiadomo, że ani dysydentyzm, ani opozycja czy też nawet masowe protesty pod koniec 1989 r.

nie odegrały decydującej roli w obaleniu systemu”⁸². Juan J. Linz i Alfred Stefan słusznie zauważyli, że grupy opozycyjne w Europie Środkowej przed 1989 r. nie stworzyły żadnego alternatywnego programu politycznego w przeciwieństwie do partii opozycyjnych w Hiszpanii, Urugwaju i Chile, które dysponowały takowymi programami „jeszcze zanim doszło do zmiany systemu”⁸³. Jednocześnie sieci dysydentów, które powstały w Polsce i na Węgrzech przed rewolucyjnym rokiem 1989, przyczyniły się do negocjacyjnej natury rewolucji, ponieważ w obu wypadkach to właśnie członkowie opozycji o wykształconej strukturze byli głównymi uczestnikami politycznymi w czasie rozmów Okrągłego Stołu. W krajach rolniczych, takich jak Rumunia czy Bułgaria, które były modernizowane przez system komunistyczny, opozycja przeciw władzy komunistycznej rozwijała się powoli. Do czasu kryzysu gospodarczego, kiedy to ludzie zaczęli myśleć w kategoriach przetrwania biologicznego, klientelizm i kooptacja funkcjonowały całkiem nieźle. W takich społeczeństwach nie powstawały żadne sieci dysydenckie ani międzyklasowe sojusze. Wskutek tego zarówno w Bułgarii, jak i Rumunii najsilniejszymi kandydatami do objęcia władzy w okresie postkomunistycznym były kolejne partie komunistyczne.

Według autora niniejszego tekstu, w każdym z sześciu omawianych krajów obecne były dwa główne czynniki związane z kulturą polityczną systemu, które w dużej mierze zadecydowały o charakterze rewolucji 1989 r.: (1) spójność elity rządzącej oraz (2) stopień wyzwolenia danej elity spod zależności od Związku Radzieckiego. Jak pokazano powyżej, w tych systemach komunistycznych, w których przeprowadzono wczesne, choć nieudane próby uwolnienia się od Moskwy poprzez wprowadzenie własnej „drogi do socjalizmu” i które musiały zmierzyć się z wielkimi, masowymi strajkami, w 1989 r. wybrano rozwiązanie negocjacyjne. Natomiast tam, gdzie elity rządzące miały charakter monolityczny, lecz nie wyzwoliły się od Moskwy, w 1989 r. doszło do rewolucji nienegocjacyjnych, ale pokojowych. Z kolei w krajach, w których elita była monolityczna i uwolniła się od Moskwy, co wydarzyło się tylko w Rumunii, rewolucja była nie tylko nienegocjacyjna, ale także krwawa, gdyż władze miały odwagę rozkazać aparatowi represji otworzyć ogień, co rzeczywiście dokonało się w pierwszej fazie rewolucji.

Podsumowując, w 1989 r. istniały trzy następujące konfiguracje łączące monolityzm elity rządzącej ze stopniem strukturyzacji opozycji społecznej i stopniem zależności od Moskwy, determinujące naturę tych ówczesnych rewolucji: (1) rozbicie elity rządzącej, które doprowadziło do większych rozłamów na szczycie hierarchii komunistycznej, powstanie opozycji społecznej o zorganizowanej strukturze oraz nieudana próba wyzwolenia od Moskwy, zakończone „rewolucją negocjacyjną” (w Polsce i na Węgrzech); (2) monolityzm elity rządzącej, opozycja społeczna o mniej wykształconych strukturach oraz uzależnienie od Moskwy – przypięcętowane pokojowymi rewolucjami nienegocjacyjnymi, czyli „implozją” systemu lub przewrotem pałacowym i późniejszą niebywałą mobilizacją społeczeństwa, wspierającego opozycję (w byłej NRD, Czechosłowacji i Bułgarii) oraz

⁸² Zob. D. Pollack, J. Wielgoch, *Introduction* [w:] *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Aldershot 2004, s. xv.

⁸³ J.J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition...*, s. 247.

(3) monolityzm elity rządzącej, opozycja społeczna o słabszych strukturach oraz wyzwolenie od moskiewskich władz, uwieńczone rewolucją nienegocjacyjną i krwawą (w Rumunii).

Dragoș Petrescu (ur. 1963), historyk i politolog, doktor, prezes Zarządu Krajowej Rady ds. Badania Archiwów Securitate (*Consiliul Național pentru Studiarea Arhivelor Securității – CNSAS*) w Bukareszcie oraz wykładowca porównawczych nauk politycznych na Wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu w Bukareszcie. Jest autorem *Explaining the Romanian Revolution of 1989: Culture, Structure, and Contingency* (Bucharest: Editura Enciclopedică, 2010), a także współautorem *Raport Final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste în România* (Sprawozdanie końcowe przewodniczącego Komisji ds. Analiz dyktatury komunistycznej w Rumunii) (Bukareszt: Editura Humanitas, 2007) oraz współredaktorem tomu *Nation-Building and Conflicting Identities: Romanian and Hungarian Case Studies* (Budapest: Regio Books, 2001).

The Revolutions of 1989. An Explanatory Framework

This study puts forward a frame of analysis for explaining the 1989 revolutions in East-Central Europe (ECE). When analyzing the revolutions of 1989, one is compelled to address three fundamental issues related to their inception, unfolding and outcome, which can be summarized as follows: timing; sequence of events; and nature. In other words, one has to provide a convincing answer to the following questions: (1) Why those revolutions occurred precisely in 1989? (2) Why the communist regimes in ECE collapsed in that particular order? and (3) Why some of the 1989 regime changes were negotiated, others were non-negotiated but non-violent, and only one of them was non-negotiated and violent? This study opens with a discussion on the problems of definition one faces when examining the 1989 events in ECE, and addresses the most significant similarities and differences between those events and the “classic” revolutions of the modern age. The 1989 events in ECE can be termed as revolutions, but a particular kind of revolutions, i.e. “postmodern” revolutions, because they were non-utopian, non-violent – with the conspicuous exception of Romania, and were not carried out in the name of a particular class. The present study adopts a culturalist-structuralist approach and proposes an explanatory model that takes into consideration both the domestic developments and entangled histories of the Soviet Bloc countries over the period 1945-1989 in order to analyze the crucial issues of timing, sequence of events and nature of the 1989 revolutions, i.e. negotiated or non-negotiated, violent or non-violent. This author puts forward a general model for explaining these issues, which is based on path-dependency, agency and contingency. It is this author’s opinion that the 1989 sequence of collapse, i.e. Poland – Hungary – East Germany – Czechoslovakia – Bulgaria – Romania, consisted in fact of the demise of three types of communist dictatorships: (1) “national-accommodative” (Poland and Hungary); “welfare” (East Germany and Czechoslovakia); and

(3) modernizing-nationalizing (Bulgaria and Romania). One can easily observe that the initiation of the 1989 sequence of collapse originated in the camp of “national-accommodative” communist dictatorships, where the 1989 revolutions took the form of “negotiated revolutions” based on the roundtable principle. The demise of the “welfare dictatorships” in East Germany and Czechoslovakia occurred through non-negotiated non-violent revolutions, and was influenced by the “negotiated revolutions” in neighboring Poland and Hungary. The modernizing-nationalizing communist dictatorships in Bulgaria and Romania were the last in a row to collapse. In their cases, the emphasis on the “dynamic political stance” is crucial: the communist regimes in both countries perceived their party-states in the making as not completely modern and national, and therefore devised policies aimed at spurring industrial development and creating ethnically homogenous “socialist” nations. Drawing on the work by Ole Nørgaard and Steven L. Sampson, who in their 1984 study “Poland’s Crisis and East European Socialism” have explained the birth of the Polish Solidarity as an outcome of social and cultural factors, this author contends that the collapse of the communist rule in ECE was provoked by an intricate and sometimes unexpected interplay of structural, conjunctural and nation-specific factors.